

RUBENSHUIS

DE HOOGTEPUNTEN



Rubens
HUIS

RUBENSHUIS

DE HOOGTEPUNTEN



HET HUIS VAN RUBENS

In 1610 kochten Peter Paul Rubens (1577–1640) en zijn eerste vrouw Isabella Brant (1591–1626) een huis met grond in Antwerpen. De daaropvolgende jaren liet hij het huis naar eigen ontwerp uitbreiden met een halfgrond, overkoepeld beeldenmuseum, een atelier, een triomfpoortachtige portiek en een tuinpaviljoen. De verbouwingen verleenden de woning het uitzicht van een Italiaans *palazzo* en belichaamden Rubens' artistieke idealen: de kunst van de Romeinse oudheid en de Italiaanse renaissance. In zijn huis bracht hij een internationaal vermaarde collectie bijeen van antieke beelden en schilderijen. Rubens woonde en werkte hier tot aan zijn dood in 1640. Vermoedelijk behield het huis tot het midden van de achttiende eeuw zijn oorspronkelijke aanblik. Vandaag zijn de portiek en het tuinpaviljoen de enige overblijfselen van het zeventiende-eeuwse complex die min of meer intact bewaard bleven.

*Beste vriend Rubens,
Wil u zo goed zijn de drager van deze brief toegang te verlenen tot de wonderen in uw woning: uw schilderijen, de marmeren beelden, de andere kunstwerken in uw huis en atelier. Het zal voor hem een groot genot zijn.*

Uw dierbare vriend Nicolas-Claude Fabri de Peiresc

Aix en Provence, 16 augustus 1626

1

Jacob Harrewijn (ca.1640–na 1732)
Het Rubenshuis te Antwerpen,
1684, 1692
gravures (facsimile's)

Deze twee prenten zijn de oudst bekende 'portretten' van Rubens' woning. Ze werden gemaakt in opdracht van de toenmalige eigenaar, kanunnik Hendrik Hillewerf, die het huis van zijn indrukwekkendste kant wilde laten zien. De door Rubens gebouwde delen – de tuinportiek, het atelier en het tuinpaviljoen – zijn prominent in beeld gebracht. Om de tuin en het atelier in zijn geheel te kunnen tonen, is op de jongste prent de portiek bewust weggelaten. De inzetstukjes onderaan tonen interessante details van het interieur. Links onderaan is het halfrond beeldenmuseum van Rubens te zien, door de nieuwe eigenaar inmiddels ingericht als huiskapel. De Harrewijnprenten vormden de basis voor de restauratie van het Rubenshuis midden vorige eeuw.

2

Frans Duquesnoy (1594–1643)
De slaap van Silenus
verguld brons en lapis lazuli

Dit reliëf illustreert een verhaal van de Romeinse dichter Vergilius (70 v.C.–19 n.C.). Links slaapt de oude drinkebroer Silenus, leermeester en metgezel van de wijngod Bacchus, zijn roes uit. Samen met zijn ezeltje wordt hij geplaagd door een horde vrolijke saters en putti, bijgestaan door een nimf. Het thema van Silenus als voorbeeld van onmatigheid kende in de zeventiende eeuw een grote populariteit. Ook Rubens heeft Silenus' dronkenschap meer dan eens in beeld gebracht. Het reliëf werd vervaardigd door de Brusselse beeldhouwer Frans Duquesnoy die zich in Rome had gevestigd. Voor de diepblauwe achtergrond gebruikte hij de kostbare halfedelsteen lapis lazuli.

Men vertrouwde mij alle geheime onderhandelingen met Frankrijk toe aangaande de vlucht van de koningin-moeder [Maria de' Medici] en de hertog van Orléans uit Frankrijk en de toestemming om bij ons asiel te krijgen. Ik zou een historicus prachtig materiaal en de pure waarheid over deze zaak kunnen bieden, heel anders dan wat men algemeen gelooft.

Rubens aan de Franse geleerde Nicolas-Claude Fabri de Peiresc,
Antwerpen, 18 december 1634

3

Jan I Brueghel (1568–1625)

**De aartshertogen Albrecht en Isabella
in de tuin van hun kasteel op de
Coudenberg te Brussel**

olieverf op paneel

In de tijd van Rubens regeerden de aartshertogen Albrecht (1559–1621) en Isabella (1566–1633) in naam van de Spaanse koning over de Zuidelijke Nederlanden. Kort na zijn terugkeer uit Italië in 1608 werd Rubens aangesteld als hun hofschilder in Brussel. Uitzonderlijk mocht hij evenwel in Antwerpen blijven wonen. Later vervulde hij voor Isabella ook diplomatieke opdrachten. Dit tafereel toont de Aartshertogen op wandel in het park van hun Brusselse paleis. De 'menagerie' of dierentuin van Albrecht en Isabella was vermaard in heel Europa.

Alexander Adriaenssen (1587–1661)

Stilleven met dode vogels

olieverf op paneel

Deze goed uitgeruste keuken is ingericht met een grote schouw, vleeshaken en allerlei keukengerei waaronder kruiken en potten van veelkleurig beschilderd majolica. Boven de haard hangt een stilleven van Alexander Adriaenssen, een vriend en buurman van Rubens. Rubens bezat twee schilderijen van hem. Op dit paneel bracht Adriaenssen de meest uiteenlopende vogelsoorten bijeen, die in de zeventiende eeuw ook allemaal werden gegeten. Achteraan liggen twee korhoenders. In de korf zitten een eend, een ijsvogel en een spreeuw. Op de rand van de tafel balanceren een koppel patrijzen, een Vlaamse gaai, een groene specht en enkele zangvogels. De korf vooraan bevat een eend en een haan, geplukt en klaar voor de pan.



Naar aanleiding van zijn tweede huwelijk met Helena Fourment schreef Rubens:

Ik besloot te trouwen omdat ik vaststelde dat ik nog niet geschikt was voor het celibaat. Ik koos een jonge vrouw uit een fatsoenlijke, maar burgerlijke familie, hoewel iedereen mij aanraadde een vrouw van adel te nemen. Maar ik vreesde de hoogmoed, de algemene kwaal van de adel, zeker bij vrouwen. Daarom koos ik een meisje dat niet zou blozen wanneer zij me mijn penselen zag nemen. Om eerlijk te zijn leek het me hard om de kostbare schat van de vrijheid te verliezen in ruil voor de omhelzingen van een oude vrouw.

Rubens aan de Franse geleerde Nicolas-Claude Fabri de Peiresc,
Antwerpen, 18 december 1634

5

Peter Paul Rubens (atelier)

Helena Fourment

olieverf op paneel

Helena Fourment (1614–1673) was slechts zestien jaar toen ze met Rubens trouwde. Toen al werd ze geroemd om haar schoonheid. Ze schonk Rubens niet alleen inspiratie, maar ook nieuw familiegeluk. Niet minder dan vijf kinderen werden er geboren. Dit schilderij is een verkleinde kopie naar een portret dat nu in de Alte Pinakothek in München wordt bewaard. Rubens heeft zijn jonge vrouw in haar mooiste outfit afgebeeld. Doordat Helena licht voorover buigt, geeft het portret een levendige indruk. De oranjebloesem in het haar symboliseert liefde én vruchtbaarheid. Was Helena misschien zwanger van hun eerste kind?

Langdurig bruikleen van het Rijksmuseum, Amsterdam

Frans Snijders (1579–1657)

Stilleven met wild en fruit

olieverf op paneel

Frans Snijders was ongetwijfeld de beste dieren- en stillevenschilder in zeventiende-eeuws Antwerpen. Naast uitzonderlijk grote doeken van markten en voorraadkamers, maakte hij ook vele kleinere stukken, waarop meestal een combinatie van klein wild en fruit is te zien. Snijders kapte zijn composities vaak abrupt af. Op deze compositie valt links een stuk van de patrijs buiten beeld en rechts een stuk van de meloen. Door deze truc lijkt het of de uitstalling van etenswaar zich buiten het schilderij voortzet en wordt de toeschouwer directer bij de voorstelling betrokken. Net als Adriaenssen was Snijders een vriend van Rubens.

DE KUNSTKAMER

In de vroege zeventiende eeuw legden enkele kapitaalkrachtige Antwerpse burgers imposante kunstverzamelingen aan. De kamer waar een verzamelaar zijn mooiste kunstwerken bewaarde, werd toen een 'constcamer' of kunstkamer genoemd. De kunstverzameling van Rubens was in zijn tijd ongetwijfeld de rijkste in de gehele Nederlanden. Het zwaartepunt van zijn collectie lag bij Italiaanse en 'Vlaamse' schilderkunst uit de zestiende en zeventiende eeuw. Daarnaast bezat hij een uitgelezen verzameling Romeinse beeldhouwwerken. Als kunstenaar omringde Rubens zich met de voorbeelden die hij bewonderde en probeerde na te volgen, maar als zakenman gebruikte hij zijn collectie ook als investering en handelswaar.

Olieverfschetsen

Een olieverschets, *modello* in het Italiaans, is een voorbereidende schets voor een groter schilderij of een ander kunstwerk. Het gebruik ervan kwam uit Italië. Met een olieverschets probeerde de meester uit hoe een voorstelling in grote lijnen zou werken. Daarna kon hij het ontwerp ter goedkeuring aan de opdrachtgever voorleggen of gebruiken om zijn leerlingen te instrueren. In de Nederlanden paste vooral Rubens deze werkwijze toe.

Peter Paul Rubens (1577–1640)
De heilige Clara van Assisi
 olieverschets op paneel

Deze schets is een *modello* voor een van de negenendertig plafondschilderingen die Rubens maakte voor de Antwerpse jezuïetenkerk. Rubens had een belangrijk aandeel in de decoratie van dit kerkgebouw. Doordat de schilderijen op grote afstand goed tot hun recht moesten komen, zijn de figuren in 'verkort perspectief' weergegeven. De plafondstukken van de jezuïetenkerk waren voltooid in 1621. Nog geen eeuw later, in 1718, gingen ze verloren in een brand. Gelukkig is een groot aantal van de voorbereidende olieverschetsen bewaard gebleven.

Adriaen van Utrecht (1592–1652)

Stilleven met groenten

olieverf op doek

Dit buitengewoon knap geschilderde groentestuk is van de Antwerpse stillevenschilder Adriaen van Utrecht, een tijdgenoot van Rubens. De compositie toont een ongeziene variatie aan groenten die sterk op de voorgrond zijn geplaatst. Centraal op een tafel staat een houten mand waarin onder meer artisjokken, een bloemkool, asperges, pompoensoorten, een tros uien en selderij zijn opgestapeld. Vooraan, op de rand van de tafel, balanceren diverse soorten bonen en peulvruchten, wortelen, pastinaak, pijpajuin en een weelderige savooikool. Geheel rechts ligt een kardoer. Door het inventieve samenspel van de diverse vormen en kleuren, en een uitgekiende belichting, creëerde Van Utrecht een uitermate gevarieerd en verrassend ritmische compositie.

Langdurig bruikleen, particuliere verzameling

Georg Petel (1593–1633)

Adam en Eva

ivoor

Rubens was niet alleen een gepassioneerd verzamelaar van antieke beeldhouwkunst, hij hield zich ook bezig met eigentijdse sculptuur. Zijn eigen collectie moet vooral hebben bestaan uit kleine zogeheten 'kabinetstukken' die door zijn favoriete beeldhouwers uit ivoor waren gesneden naar ontwerpen van hemzelf. Tot deze selecte groep behoorde ook de Duitse beeldhouwer Georg Petel. Omstreeks 1624–28 verbleef Petel in Antwerpen, een periode waarin hij nauw met Rubens heeft samengewerkt. Rubens bezat drie van zijn beeldjes, waaronder dit schitterende ivoortje van het eerste mensenpaar. Door de aard van het materiaal vervaardigden ivoorsnijders altijd kleine beeldhouwwerken. Een olifantstand heeft nu eenmaal beperkte afmetingen.

11

Buste van ‘Seneca’

Romeins, 1ste eeuw n.C.

marmer

Toen Rubens in 1608 uit Italië terugkeerde, bracht hij een antieke marmeren buste mee die, zo dacht hij althans, de Romeinse filosoof Seneca (ca. 4 v.C.–65 n.C.) voorstelde. In het stoïsche gedachtegoed van Seneca golden wijsheid, standvastigheid, zelfbeheersing en een gerust gemoed bij uitstek als de morele kwaliteiten om de grillen van het lot het hoofd te bieden. Seneca was bijzonder populair in de zestiende en zeventiende eeuw en had ook een grote invloed op Rubens en zijn humanistische vrienden. Rubens heeft de buste van ‘Seneca’ in verscheidene van zijn werken afgebeeld. Pas in 1813 werd het echte portret van Seneca ontdekt.

12

Daniël Seghers (1590–1661)

Christus verschijnt aan de heilige Catharina van Siena

olieverf op doek

Het stilleven was een geliefde specialisatie in de zeventiende-eeuwse schilderkunst. Iedere stillevenschilder concentreerde zich op de onderwerpen waarin hij uitblonk, waardoor het niveau in dit genre bijzonder hoog was. Stilleven met bloemen die een in *trompe l'oeil* geschilderd stenen reliëf versieren, waren het handelsmerk van Daniël Seghers. Voor de centrale voorstelling deed hij vaak een beroep op figuurschilders. De bloemstukken van Seghers behoorden destijds tot de meest gezochte verzamelobjecten, en zijn werken waren evenzeer in trek bij vorstelijke als bij burgerlijke verzamelaars. Zowel Cornelis van der Geest als Rubens bezaten werk van hem.

Langdurig bruikleen van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

13

Peter Paul Rubens (1577–1640)
**Keizer Aulus Vitellius Germanicus
Augustus
Keizer Titus Flavius Vespasianus**
olieverf op paneel

Deze busteportretten van de Romeinse keizers Vitellius (15–69 n. Chr.) en Vespasianus (9–79 n. Chr.) behoorden oorspronkelijk tot een reeks van twaalf. Waarschijnlijk waren ze onderdeel van de decoratie van Rubens' huis, waar ze boven de nissen hingen in zijn beeldenmuseum. De schetsmatig aangebrachte verfstreken maken het onwaarschijnlijk dat de werken bedoeld waren voor de verkoop. Daarnaast suggereert de ovale vorm dat Rubens ze schilderde voor een specifieke plek en doel.

Langdurig bruikleen, particuliere verzameling



*Mijnheer,
Als bijlage vindt u de aanbevelingsbrief die u me vroeg.
Ik geloof dat hij voldoende in uw voordeel spreekt, en
dat hij ook zal volstaan om u te helpen. Ik hoop zeer
dat de brief u van dienst zal zijn en dat uw werk vanaf
de eerste dag bijval zal oogsten.
Uw zeer toegenegen vriend en dienaar, Pietro Paolo
Rubens*

Rubens aan zijn leerling Lucas Faydherbe, Antwerpen, 5 april 1638
[1640?]

*Ik, ondertekende verklaar dat de heer Lucas
Faydherbe meer dan drie jaar bij mij heeft gewoond en
mijn leerling is geweest. Door de verwantschap tussen
onze schilder- en beeldhouwkunst heeft hij, dankzij
mijn onderricht en zijn ijver, zeer grote vorderingen
gemaakt in zijn kunst. Voor mij heeft hij diverse
werken in ivoor uitgevoerd, zeer prijzenswaardig en
virtuoos, zoals blijkt uit de stukken zelf.
Antwerpen, 5 april 1640*

Rubens aan zijn leerling Lucas Faydherbe, Antwerpen, 5 april 1640

14

Lucas Faydherbe (1617–1697)

Hercules

terracotta

De klassieke oudheid was in de zeventiende eeuw een rijke bron van inspiratie, ook voor Rubens' leerling en jonge vriend Lucas Faydherbe, een succesvol beeldhouwer en architect uit Mechelen. Van Faydherbe is dit beeld in terracotta (gebakken aarde) van de Romeinse halfgod Hercules. Hercules is gemakkelijk te herkennen: hij is getooid met de huid van de Nemeïsche leeuw die hij volgens de mythe met blote handen had gedood. Vermoedelijk maakte Faydherbe het terracotta als model voor een beeld in een ander materiaal, zoals marmer.

Permanent bruikleen, coll. Charles van Herck, Koning Boudewijnstichting

15

Theodoor I Rogiers (1602–ca.1654)

Kan en schaal

zilver

Deze prachtige kan en schaal zijn vervaardigd naar het model van een wasstel, een waterbekken met schenkan. Dit ensemble was echter niet als gebruiksvoorwerp bedoeld. Het was een pronkstuk, een verbluffend staaltje van vakmanschap. Alle scènes verwijzen toepasselijk naar water. In het midden van de schaal is het Bijbels verhaal van de kuise Suzanna afgebeeld, die tijdens het baden door twee oude mannen werd begluurd. De kan toont de geboorte van de liefdesgodin Venus uit de zee en haar kroning door de Drie Gratiën. Wellicht behoorde het ensemble ooit toe aan Rubens. Tot 1999 bleef het in bezit van de nazaten van de schilder.

→ *De wandeling gaat verder op de eerste verdieping. Daar gaat u eerst links het trapje op.*

16

Dekenstoel

Antwerpen, 1633

notelaar en leer

Een stoel als deze, met rechthoekige, beklede zitting en rug werd een 'Spaanse stoel' genoemd. Het model is namelijk afgeleid van zestiende-eeuwse Spaanse voorbeelden. Ook het gebruik van koperen siernagels, waarmee de lederen bekleding is afgewerkt, duidt op Spaanse invloed. Rubens liet dit exemplaar maken toen hij in 1633 eredeken werd van het Antwerpse schildersgilde, het Sint-Lucasgilde. Op de rug is in goudopdruk zijn naam geperst: PET.PAVL RVBENS. Net als veel andere stoelen uit deze periode worden de rugstijlen bekroond door twee gebeeldhoude leeuw-tjes, wellicht een traditioneel symbool van autoriteit. In de zeventiende eeuw stonden meubels meestal opgesteld tegen de wand.

Kunstkast

Antwerpen, ca. 1640

eikenhout belijmd met ebbenhout, versierd met schilderijtjes op koper

Kleinere voorwerpen uit een kunst- of rariteitenverzameling zoals antieke munten, cameeën en fossielen werden opgeborgen in kunstkasten of kunstkabinetten. Dit waren vernuftig ontworpen meubelen met vele laatjes en (verborgen) vakken, vaak van kostbare houtsoorten vervaardigd. In de zeventiende eeuw groeide Antwerpen uit tot het belangrijkste internationale centrum voor de productie van dergelijke kasten. Deze kunstkast is beschilderd met mythologische scènes naar composities van Rubens. Ze zijn geschilderd door Victor Wolfvoet (1612–52), een Antwerps meester die zich specialiseerde in het kopiëren van Rubens' composities op klein formaat.

Atelier van Rubens

Michiel Ophovius

olieverf op doek

Michiel Ophovius (1570–1637), prior van het Antwerpse Sint-Paulusklooster en later bisschop van 's-Hertogenbosch, is weergegeven in het habijt van zijn orde: de Dominicanen. Met zijn rechterhand maakt hij een spreekgebaar dat verwijst naar zijn welsprekendheid als priester. Rubens introduceerde in zijn portretten vaak de suggestie van beweging om zo de levendigheid en de présence van zijn modellen te verhogen. Het portret is een goede atelierkopie naar een origineel van Rubens. Er bestond veel vraag naar representatieve beeltenissen van hooggeplaatste personen. Het vermenigvuldigen van portretten behoorde dan ook tot de vaste atelierpraktijk.

Titiaan (Tiziano Vecellio) (1485/90–1576)
**Venetiaans admiraal, vermoedelijk
 Francesco Duodo**

olieverf op doek

Titiaan is een van de belangrijkste kunstenaars uit de Italiaanse renaissance. Zijn picturale stijl, kleurgebruik en virtuoze techniek waren een inspiratiebron voor generaties kunstenaars, onder wie ook Rubens en Van Dyck. Beide Antwerpse meesters hadden ook meerdere schilderijen van Titiaan in hun collectie.

Dit portret toont een hooggeplaatste Venetiaanse bevelhebber. Vermoedelijk gaat het over Francesco Duodo, een sleutelfiguur in de Slag bij Lepanto (1571). De inzet van deze grote zeeslag tussen een christelijke alliantie en de Ottomaanse Turken was de controle over de Middellandse zee.

Langdurig bruikleen, The Phoebus Foundation

Adam de Coster (1586–1643)
**Een man en een jongen,
 met een glas wijn en een kaars**

olieverf op doek

Een man met een brandende kaars in zijn hand kijkt ons indringend aan, terwijl een jongen naast hem een glas wijn aanreikt. Het doek is geschilderd in de stijl van Caravaggio (1571–1610), wiens werk De Coster vermoedelijk uit de eerste hand in Rome had leren kennen. Kenmerkend voor Caravaggio's stijl zijn de spannende licht-donkereffecten ('chiaroscuro'), en het ongepolijste realisme. Adam de Coster werd vooral bekend door zijn schilderijen van nachtelijke scènes met figuren bij kaarslicht. Op een gegraveerd portret van hem wordt hij aangeduid als 'pictor noctium', 'nachtelijke schilder'. Ook Rubens heeft dergelijke nachtstukken gemaakt.

Langdurig bruikleen, particuliere verzameling, Engeland

21

Nikolaus Schwabe (werkzaam 1586/89–1629)
**Medaille met koning Christiaan IV
van Denemarken en halsketting van
Helena Fourment**

goud

Als gevierd kunstenaar en diplomaat ontving Rubens vele geschenken. De hier getoonde ketting zou aan Rubens zijn geschonken door Christiaan IV (1577–1648), koning van Denemarken. Aan de ketting hangt een medaille met het gekroonde hoofd van de koning, naar het voorbeeld van antieke munten in profiel weergegeven. Het halsnoer naast de ketting zou volgens de overlevering aan Helena Fourment, Rubens' tweede vrouw, hebben toebehoord. Het bestaat uit 25 geslepen bergkristallen, in goud gevat, en 25 gouden rozetten versierd met wit en rood email.

22

Adam van Noort (1562–1641)
De aanbidding door de koningen
olieverf op paneel

Niet lang na zijn geboorte brachten drie koningen het kindje Jezus geschenken. Niet in een armoedige stal, maar in een paleisruïne. Het zijn de resten van het paleis van koning David waar volgens de legende eeuwen later Jezus werd geboren. De drie koningen vertegenwoordigen drie generaties en komen uit de drie werelddelen die in de Middeleeuwen bekend waren. Dit bijbels tafereel werd geschilderd door Adam van Noort, een van de leermeesters van Rubens.

Matthijs van den Bergh (1617–1687)

Jongetje op zijn doodsbed

olieverf op paneel

Tot de meest aangrijpende voorstellingen in de schilderkunst van de zeventiende eeuw behoren portretten van kinderen op hun doodsbed. Door de hoge kindersterfte kregen ouders vaak niet de kans om hun kind in levende lijve te laten portretteren. In dat geval restte de mogelijkheid om na het overlijden een portret te laten schilderen. Op dit schilderij houdt het jongetje in zijn linkerhand een in de knop afgesneden bloem, symbool voor een vroege dood. Ook Rubens werd geconfronteerd met de broosheid van het jonge leven: in 1623 stierf zijn 12-jarige dochtertje Clara Serena.

Drie jaar na het verlies van zijn dochttertje werd Rubens opnieuw zwaar getroffen, en wel door de dood, op 34-jarige leeftijd, van zijn eerste vrouw Isabella Brant. Op 15 juli 1626 gaf hij in een brief aan zijn vriend Pierre Dupuy uiting aan zijn gevoelens:

Ik heb werkelijk een uitmuntende gezellin verloren, die men met recht en rede kon, ja moest liefhebben, omdat zij geen enkele vrouwelijke ondeugd bezat; zij was niet grillig of zwak, maar zo goed en zo oprecht. Tijdens haar leven was zij om haar deugden bemind en na haar dood beweend door iedereen. Een dergelijk verlies kost immens veel verdriet. Alleen de Tijd kan deze wonde helen.

Rubens aan de geleerde Pierre Dupuy, Antwerpen, 15 juli 1626

Hemelbed

Zuidelijke Nederlanden, 17de eeuw
eikenhout

Tot ver in de zeventiende eeuw was het niet ongebruikelijk dat het bed in het voornaamste woonvertrek stond opgesteld, zo dicht mogelijk bij de warmte van de haard. Een vrijstaand ledikant in een apart slaapvertrek was alleen voorbehouden aan de rijkste families. Bedgordijnen die aan de hemel van het bed of voor de opening van de bedstede hingen, beschermden de bewoners 's nachts tegen de kou. Het bed is opvallend kort, omdat men vroeger halfzittend sliep: dit werd gezonder voor de spijsvertering en voor de bloedsomloop geacht.



Linnenkamer

In een huishouden als dat van Rubens vond je tafellakens, servetten, handdoeken, beddenlakens, kussenslopen en vaatdoeken.

In veel voorname huizen maakte een linnenpers deel uit van het meubilair. Het doel van het persen is om het linnen mooi glad en glanzend te maken. Tafellakens werden zigzagsgewijs opgevouwen en in de pers gelegd. Na het dekken van de tafel vormden deze vouwen een lijnenpatroon. Zo was zichtbaar dat er een schoon tafellaken op tafel lag.

Aan de muur hangen twee linnen damast servetten. Linnen is het gebruikte materiaal, damast de weeftechniek. In een servet zitten 40 draden verwerkt per centimeter. Dit komt neer op 6,8 kilometer garen. De tafellakens, servetten en handdoeken die in deze kamer worden getoond, zijn originele stukken uit de zeventiende eeuw.

Het linnengoed is een langdurig bruikleen uit de verzameling van Sanny de Zoete, Delft

Navolger van Maarten van Cleve (1527–1581)

Geretoucheerd door Rubens

Het feest van Sint-Maarten

olieverf op paneel

We weten dat Rubens schilderijen bijwerkte die door medewerkers uit zijn atelier waren uitgevoerd. Dat hij ook schilderijen en tekeningen van andere meesters, meestal voorgangers, retoucheerde is echter minder bekend. Dit tafereel toont het feest van Sint-Maarten (11 november), de heilige die zijn mantel deelde met een bedelaar. Om de figuren en het vuur levensechter te maken, voerde Rubens over het hele paneel overschilderingen uit in gele, witte of bruinachtige verf. Met deze 'creatieve' ingrepen wilde hij het werk verbeteren. Hij gebruikte het ook om zijn leerlingen te instrueren, als oefenmateriaal dus.

Jan I Brueghel (1568–1625)

Apenfeest (Singerie)

olieverf op koper

Een voorstelling zoals deze werd een 'Simmenfeest' genoemd. Apen worden er in een menselijke rol geduwd en doen de toeschouwer op ludieke wijze reflecteren over de dwaasheid in de wereld. Dit kopertje uit de jaren 1620 is één van de vroegst bekende voorbeelden. Voor de weergave van de aapjes baseerde de schilder zich op olieverschetsen die hij enkele jaren voordien had gemaakt, wellicht in het dierenpark van de Aartshertogen in Brussel. Jan Brueghel en Rubens waren goed bevriend en hebben vaak samengewerkt.

Langdurig bruikleen, particuliere verzameling

Adriaen Brouwer (ca. 1605/06–1638)

Drinkende boer

olieverf op paneel

Met maar liefst zeventien werken was de genreschilder Adriaen Brouwer bijzonder goed vertegenwoordigd in Rubens' collectie. Brouwer specialiseerde zich in satirische voorstellingen met drinkende en vechtende boeren in een herberginterieur. Dergelijke taferelen toonden de welgestelde stedeling die zijn schilderijtjes kocht, hoe je als burger vooral niet hoorde te leven. Dat was ook hun belangrijkste boodschap. Maar Rubens was ongetwijfeld ook gefascineerd door het observatievermogen van zijn jongere collega, en door Brouwers kleurgebruik en losse schildertechniek. Hoewel Brouwer jong stierf op 32-jarige leeftijd, heeft zijn werk veel invloed gehad.

29

Otto van Veen (1556–1629)

Nicolaas Rockox

olieverf op paneel

De gefortuneerde jurist, oudheidkundige en verzamelaar Nicolaas Rockox (1560–1640) was een van de meest prominente persoonlijkheden in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Hij bekleedde verschillende hoge posten, was negen keer burgemeester en bovendien een goede vriend van Rubens. Dit portret, het oudst bekende van Rockox, werd in 1600 geschilderd door Otto van Veen, Rubens' laatste en meest invloedrijke leermeester.

30

'Portefraes'

Zuidelijke Nederlanden, 17de eeuw

metaaldraad

In Rubens' tijd droeg de welgestelde burger kostbare, maar sobere kleding, voornamelijk in zwarttinten. Het meest in het oog sprongen de manchetten en de zogeheten molensteenkraag: een sterk gesteven, regelmatig geplooid kraag van wit linnen in de vorm van een molensteen. Voor een molensteenkraag was veel stof nodig, soms meer dan vijftien meter. Meestal werd zeer fijn geweven linnen gebruikt, vaak nog versierd met kloskant. Omdat de kragen steeds groter werden, volstond stijf sel niet meer om de kragen te dragen. Ter ondersteuning werd daarom een 'portefraes' gebruikt. Deze was gemaakt van metaaldraad en omwonden met zijde, zilver- of gouddraad.

3¹

Jacob van Utrecht (ca. 1480–?)

Bartholomeus Rubens en Barbara Arents

olieverf op paneel

Bartholomeus Rubens en Barbara Arents waren Rubens' grootouders van vaderskant. Hij was een apotheker, zij een telg uit een adellijke familie. Hun enige zoon was Jan Rubens, Peter Pauls vader. De twee portretjes werden geschilderd in 1530, kort na hun huwelijk. Bartholomeus houdt in zijn linkerhand een stukje Arabische gom. Deze hars van de acaciaboom werd door apothekers verhandeld. Het was een dure grondstof waaraan geneeskrachtige eigenschappen werden toegedicht en het diende ook als bindmiddel voor gouacheverf. De twee viooltjes in Barbara Arents' rechterhand zijn een symbool voor nederigheid. In de linkerhand heeft ze een rozenkrans van rood bloedkoraal, eveneens een kostbaar product dat door apothekers werd verkocht.

3²

Atelier van Rubens

Het slotpark te Ekeren

olieverf op paneel

Rubens was in zijn tijd niet alleen de belangrijkste, maar ook de succesvolste kunstenaar van Europa. Hij kon zich twee buitenhuizen veroorloven, waaronder dit domein in Ekeren, ten noorden van Antwerpen. Hij kocht het op zijn vijftigste, in 1627. Van het domein en het gebouw rest er vandaag niets meer. Afgebeeld is een parkachtig landschap vóór een middeleeuwse burcht. Jongelui zijn zich aan het amuseren en links van hen slaan een al wat oudere man en een jonge vrouw hun activiteiten gade. Deze figuren worden meestal geïdentificeerd als Rubens en zijn tweede echtgenote Helena Fourment.



33

Abel Grimmer (ca. 1570–ca. 1619)

De Vier Jaargetijden

olieverf op paneel

In vroegere tijden leefde de mens veel dichter bij de natuur dan nu. Zijn leven werd in hoge mate bepaald door de wisseling van de seizoenen en het ritme van de natuur. Voorstellingen met de maanden en jaargetijden kenden in de kunst van de zestiende en zeventiende eeuw dan ook een grote populariteit. Deze vier paneeltjes zijn van Abel Grimmer, een tijdgenoot van Rubens. Elk paneel toont drie karakteristieke activiteiten, voor elke maand van het seizoen één. In de lente, onderaan links, wordt er in maart gesnoeid en geplant. April is de maand waarin de schapen naar de weide worden geleid. In mei werken de hoveniers in de kasteeltuin, terwijl de adel zich met muziek vermaakt op het gras.

34

Wilhelm Schubert van Ehrenberg
(ca. 1630–na 1687)
**Interieur van de Antwerpse
jezuïetenkerk**
olieverf op marmer

De Antwerpse jezuïetenkerk, de huidige Sint-Carolus Borromeuskerk, werd door tijdgenoten als een nieuw wereldwonder beschouwd. Het interieur was geheel met marmer bekleed. Om de kerk in al haar pracht weer te geven, gebruikte Van Ehrenberg dan ook marmer als ondergrond. Behalve twee monumentale altaarstukken voor het hoogaltaar schilderde Rubens omstreeks 1616–18 in samenwerking met Anthony van Dyck negenendertig plafondstukken voor de zijbeuken van de kerk. In 1718 werd het interieur van deze 'marmere tempel' door een brand geteisterd. Rubens' plafondschilderingen gingen daarbij verloren.

35

Peter Paul Rubens (1577–1640)
Portiek

Van 1600 tot 1608 woonde en werkte Rubens in Italië, waar hij geen moment verloren liet gaan om de kunst van de Romeinse oudheid en de Italiaanse renaissance te bestuderen. Vooral zijn tijd in Rome had een blijvende invloed. Het ontwerp van de tuinportiek getuigt hiervan. De vorm van het bouwwerk is duidelijk gebaseerd op een Romeinse triomfboog, terwijl de indrukwekkende centrale doorgang direct teruggaat op de Porta Pia, een beroemde stadspoort in Rome van de Italiaanse renaissancekunstenaar Michelangelo (1475–1564). Bovenop de portiek plaatste Rubens twee Romeinse goden: links staat Mercurius, als god van de schilders, en rechts Minerva, de godin van de wijsheid.

→ *De wandeling gaat verder op de benedenverdieping*

36

Anthony van Dyck (1599–1641)

De apostel Mattheüs

olieverf op paneel

Tot de opmerkelijkste werken uit de vroege Antwerpse periode van Van Dyck behoren een aantal naar het leven geschilderde mannenfiguren die door hun attributen als apostelen herkenbaar zijn. Deze karaktervolle koppen dienden ook als modellen voor zijn historiestukken.

De directe inspiratie voor zijn apostelen vond de jonge Van Dyck bij Rubens die al in 1610 een apostelenreeks had gemaakt. Deze krachtige en tegelijkertijd contemplatieve mannenfiguur is het enige voorbeeld van een Van Dyck-apostel in België.

Permanent bruikleen, Koning Boudewijnstichting

37

Anthony van Dyck (1599–1641)

Zelfportret

olieverf op paneel

De beroemdste en ongetwijfeld meest getalenteerde medewerker van Rubens was Anthony van Dyck, een buitengewoon getalenteerd kunstenaar wiens kwaliteiten Rubens al snel moeten zijn opgevallen. In Antwerpen werd hij de eerste serieuze concurrent van Rubens. Later, toen hij in Italië werkte en vanaf 1632 als hofschilder van Karel I in Londen, ontpopte Van Dyck zich als een virtuoos portrettist die over een feilloos inlevingsvermogen en een briljante techniek beschikte. Dit portret van de jonge Van Dyck wordt traditioneel aan Rubens toegeschreven. Recent technisch onderzoek toonde echter aan dat het een zelfportret is.

Atelier van Jacob Jordaens (1593–1678)

Zelfportret

olieverf op doek

Samen met Rubens en Van Dyck is Jacob Jordaens één van de drie tenoren van de zeventiende-eeuwse historieschilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden. Naast onderwerpen uit de Bijbel en de mythologie, schilderde hij ook genrestukken en portretten. Hij was een welarend man, tot op hoge leeftijd actief. Dit zelfportret uit ca. 1645–49 is een atelierkopie, opgetoetst door de meester zelf.

Permanent bruikleen, coll. Fonds Courtin-Bouché, Koning Boudewijnstichting

Peter Paul Rubens (1577–1640)

Zelfportret

olieverf op paneel

Van de individuele zelfportretten die Rubens schilderde, is dit het meest informele en intieme. Het onafgewerkte uitzicht van de achtergrond en de schetsmatige uitvoering van het kostuum dragen bij aan de informele kwaliteit van het portret. Vermoedelijk schilderde Rubens het omstreeks 1623–1630 voor zichzelf en als model voor groepsportretten met zijn oudste zoon Albert, en met zijn tweede echtgenote Helena Fourment. Net als op zijn andere zelfportretten heeft Rubens zich niet als schilder afgebeeld maar als een gentleman, een heer van stand.

Het werk werd in 2017–2018 gerestaureerd. Daarbij werden talloze overschilderingen en vergeelde vernislagen verwijderd.

HET ATELIER VAN RUBENS

Korte tijd nadat Rubens zijn atelier in Antwerpen had gevestigd, kwam er een internationale vraag naar zijn werk op gang. Om aan de continue stroom van bestellingen te kunnen voldoen, was de medewerking van assistenten onontbeerlijk. Voor grote opdrachten leverde Rubens de voorbereidende olieverfschetsen die door verschillende assistenten op groot formaat werden uitgevoerd. In de regel was het de meester die de voornaamste onderdelen van de voorstelling, zoals de figuren en de vleespartijen, retoucheerde. Door het schilderij uitgebreid te retoucheren en van bepaalde accenten te voorzien, zorgde hij zelf voor de 'finishing touch'. De belangrijkste opdrachten werden volledig eigenhandig uitgevoerd. Met deze atelierorganisatie trad Rubens in de voetsporen van grote Italiaanse renaissancekunstenaars als Rafaël (1483–1520) en Michelangelo (1475–1564).

Al in 1611 moest Rubens talloze leerlingen weigeren:

De jongeman die u me aanbeveelt kan ik onmogelijk aannemen omdat ik van alle kanten verzoeken krijg, waardoor sommigen ettelijke jaren bij andere meesters verblijven tot ik plaats voor hen heb. Onder anderen heeft mijn vriend en beschermheer, mijnheer Rockox, met veel moeite een plaats verworven voor een jongetje dat hij opvoedt en intussen bij anderen laat studeren.

Voorts mag ik zonder enige overdrijving zeggen dat ik er al meer dan honderd heb moeten weigeren, waaronder kinderen van familieleden.

Rubens aan de graveur en uitgever Jacob de Bie,
Antwerpen, 11 mei 1611

40

Peter Paul Rubens (1577–1640) en atelier

De heilige Sebastiaan

olieverf op doek

Sebastiaan was een Romeinse legeraanvoerder en een gunsteling van keizer Diocletianus (245–313). Toen Diocletianus erachter kwam dat Sebastiaan een Christen was, liet hij hem in het Colosseum in Rome met pijlen terechtstellen. Sebastiaan overleefde de executie op miraculeuze wijze, waarna hij door de weduwe Irene zou zijn verzorgd. Dit schilderij is pas recent boven water gekomen. Over de datering bestaat nog onzekerheid. Wellicht schilderde Rubens het werk in Italië, of kort na zijn terugkeer in Antwerpen. Voor het hoofd van de heilige liet hij zich inspireren door een renaissancesculptuur die hij in Firenze had gezien.

Langdurig bruikleen, verzameling Schoeppler, Duitsland

41

Otto van Veen (1556–1629)

De inname van Rome

olieverf op doek

Dit schilderij wordt toegeschreven aan Otto van Veen, de belangrijkste leermeester van Rubens. Van Veen, die zijn naam verlatijnste naar 'Vaenius', was een *pictor doctus*, een geleerde schilder met grote kennis van de antieke kunst en cultuur.

De voorstelling toont de inname van Rome, gesymboliseerd door de gelijknamige godin die met haar handen op de rug de stad wordt uitgevoerd. Aan haar voeten is de wolvin afgebeeld die Romelus, de legendarische stichter van Rome, en Remus voedt, terwijl op de achtergrond een brandende stad is te zien.

Langdurig bruikleen, The Phoebus Foundation

Peter Paul Rubens (1577–1640)

Hendrik IV in de slag bij Ivry

olieverf op doek

Op dit doek is goed te zien hoe Rubens zijn schilderijen met grote, losse penseeltekeningen opbouwde: het werk is namelijk nog niet af. Sommige partijen zijn meer uitgewerkt; bij andere zijn de vormen alleen maar summier aangeduid. Kennelijk zocht Rubens nog naar de geschikte compositie. Zo heeft de gehelmde soldaat in het midden nog drie armen en twee wapens. Voor het krijgsgewoel op het achterplan deed Rubens een beroep op Pieter Snayers (1592–1667), een specialist in oorlogstaferelen. Het schilderij maakte deel uit van een zesdelige reeks over het leven van de Franse koning Hendrik IV, die om politieke redenen onvoltooid is gebleven.

Gerard Seghers (1591–1651)

De verloochening van Petrus

olieverf op doek

Tussen 1608 en 1620 reisde de Antwerpse schilder Gerard Seghers naar Rome, waar hij onder de indruk geraakte van het werk van Caravaggio (1573–1610). Caravaggio's composities waren zeer gedurfd. Door middel van een spectaculaire belichting met sterke contrasten tussen licht en donker gaf hij zijn schilderijen een dramatische lading.

In het begin van zijn carrière heeft Seghers zich zozeer laten leiden door de Italiaanse meester dat hij een Vlaamse 'caravaggist' kan worden genoemd. Later ging Seghers zich geheel op de stijl van Rubens oriënteren.

Langdurig bruikleen, particuliere verzameling, Frankrijk

Peter Paul Rubens (1577–1640)

Adam en Eva

olieverf op paneel

Over Rubens' productie tussen 1598, het jaar dat hij zelfstandig schilder werd, en zijn vertrek naar Italië in 1600 is heel weinig bekend. Dit paneel met de zondeval van het eerste mensenpaar Adam en Eva is een van de zeldzame bewaard gebleven schilderijen uit die periode. Het is geschilderd in een stijl die nog sterk aanleunt bij Otto van Veen (1557–1629), Rubens' laatste en meest invloedrijke leermeester. Rubens schilderde de figuren en het landschap hier nog vrij statisch en precies. Na zijn verblijf in Italië werd zijn schilderstijl steeds losser en zijn kleurgebruik expressiever.

Peter Paul Rubens (1577–1640)

De Annunciatie

olieverf op doek

In de Bijbel wordt verteld hoe de maagd Maria bezoek kreeg van de engel Gabriël die haar voorspelde dat zij de moeder van Christus zou worden. Maria is afgebeeld in haar huiskamer. De huiselijke sfeer wordt nog versterkt door de rieten mand met Maria's naaiwerk en de slapende poes rechtsonder. Rubens begon aan het schilderij na zijn verblijf in Italië. Die Italiaanse invloed is terug te vinden in de opmerkelijk heldere kleuren en de losse schilderwijze die bijdraagt aan de beweeglijkheid van de voorstelling. Voor de blauwe mantel van Maria gebruikte Rubens ultramarijn, een kostbaar pigment bereid van fijngemalen lapis lazuli.

Jan Boeckhorst (1604–1688) en

Frans Snijders (1579–1657)

Boeren op weg naar de markt

olieverf op doek

In het zeventiende-eeuwse Antwerpen was het niet ongewoon dat twee of meer specialisten in een bepaald genre met elkaar samenwerkten aan één schilderij. Daarbij ging het om meer dan een efficiënte werkverdeling. In de ogen van tijdgenoten maakte het deze schilderijen nog begerenswaardiger. Voor dit grote doek heeft Jan Boeckhorst, een late leerling en medewerker van Rubens, zijn krachten gebundeld met Frans Snijders. Boeckhorst voerde de figuren en het landschap uit, terwijl Snijders de dieren en groenten voor zijn rekening nam. Ook Rubens werkte meer dan eens met de dieren- en stillevenschilder Frans Snijders samen.

Jacob Jordaens (1593–1678)

Neptunus en Amphitrite

olieverf op doek

Op dit werk is Neptunus, de god van de zee, te zien. Hij staat op een schelpwagen die wordt ondersteund door een dolfijn. Links van hem is zijn vrouw Amphitrite te zien. Tussen beiden blaast een liefdesgodje op een schelphoorn. Op de voorgrond zijn Tritonen afgebeeld. Deze mythologische wezens zijn half man, half vis. Aan de bovenkant van het werk zijn vier kinderkopjes zichtbaar die de winden blazen. De afdrijvende wolken en de regenboog wijzen er op dat de storm achter het gezelschap geluwd is. Neptunus bezat de macht om zowel de stormen op te roepen als om ze te bedwingen.

Peter Paul Rubens (1577–1640)

Keizer Servius Sulpicius Galba

olieverf op paneel

Gefascineerd door de Romeinse oudheid maakte Rubens al vroeg in zijn carrière portretten van Romeinse keizers, waarin hij hun persoonlijkheid probeerde te vatten. Dit portret van Galba (3 v.Chr.–69 n.Chr.) is daarvan een sprekend voorbeeld. Met zijn dreigende blik, prominente onderkin en opvallend stevige nek is hij voorgesteld als een afschrikwekkend figuur.

Galba was een veelbelovend jong politicus en militair, maar als keizer maakte hij zich al snel onpopulair door zijn wreedheid. Zijn keizerschap duurde zeven maanden, tot hij werd vermoord.

Langdurig bruikleen, The Phoebus Foundation

We laten Peter Paul Rubens zelf afscheid nemen. In 1638 schrijft hij vanuit zijn landgoed bij Mechelen dit bezorgde kattenbelletje aan zijn 21-jarige leerling Lucas Faydherbe:

Beste Lucas,

Let toch goed op, wanneer u vertrekt, dat alles goed afgesloten is en dat er geen originelen of schetsen in het atelier blijven staan. Herinner ook Willem, de hovenier, eraan dat hij ons te zijner tijd de rosilepeerkens en de vijgen opstuurt als er zijn, of iets anders treffelijks uit de tuin. Kom toch zo snel als u kunt naar hier, zodat het huis afgesloten kan worden.

Je trouwe vriend, Peter Paul Rubens

Rubens aan zijn leerling Lucas Faydherbe, het Steen in Elewijt,
17 augustus 1638

De briefcitaten werden voor deze publicatie bewerkt en ingekort.

Verantwoordelijke uitgever

Ben van Beneden, Rubenshuis, Wapper 9-11, 2000 Antwerpen

© Rubenshuis 2020

Afbeelding cover

Peter Paul Rubens, Zelfportret © foto KIK-IRPA Brussel

